

आदिवासी क्षेत्रातील बालकांच्या कुपोषणाची कारणे व उपाययोजना विशेष संदर्भ - गोंदिया व गडचिरोली जिल्हा

प्रा. रिता पी खोब्रागडे

कार्य. प्राचार्य

एस.चंद्रा महिला महाविद्यालय, सडक-अर्जुनी जि.गोंदिया

प्रस्तावना:-

आज एकविसाव्या शतकात भारताने विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती केलेली आहे, या नेत्रदिपक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने माणसाचे जिवन सुखी-समृद्ध झाले आहे, पण याच विज्ञान तंत्रज्ञानाने आमच्या सर्व समस्यांचे निराकरण झाले असे, स्पष्ट म्हणता येत नाही. भारतात आजही अनेक सामाजिक समस्या स्थान मांडून निर्माण होतात. या सर्वच समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शासन आपल्या स्तरावर विविध योजना राबवून करण्याचा प्रयत्न करीत आहे, परंतु तरीही त्या समस्या कायम समाजातून कमी होत नाही. त्यापैकी भारतात जंगल दऱ्या-खोऱ्यांतील दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी क्षेत्रामध्ये निर्माण होणारी 'बालकांचे कुपोषण' ही महत्त्वपूर्ण समस्या आहे. भारताला आज 73 वर्षांचा स्वातंत्र्याचा कालावधी होवूनसुद्धा कुपोषणामुळे बालक दगावत आहे.

आदिवासी क्षेत्रात निर्माण होणारी ही समस्या सोपी नाही आणि ही समस्या आदिवासी क्षेत्राबरोबर प्रगत क्षेत्रात आहे त्याच बरोबर ही समस्या देशापुरती किंवा राज्यापुरती मर्यादित आहे, असे नाही तर ही समस्या जगातील प्रगत-अप्रगत अशा सर्वच राष्ट्रांमध्ये ही समस्या आहे. अमेरिकेसारख्या प्रगत राष्ट्रालासुद्धा कुपोषण ही भेडसावणारी समस्या आहे. बालकांच्या कुपोषणाबाबत फक्त भारताचा विचार केला तर ही देशाच्या यादीमध्ये भारताचा 22 वा क्रमांक लागतो. कुपोषणाचा संबंध

संतुलीत आहाराशी संबंधीत आहे, ही संतुलीत आहार खूप महाग नसणे असे नाही. पण या आहारासंबंधी सर्व सामान्य लोकांमध्ये जागृती होणे गरजेचे आहे, ही जागृती झाली तर गरीबांतील गरीब व्यक्ती सुध्दा हा आहार आपल्या मुला-मुलींना देवू शकतो. भारतातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र प्रगत असा उल्लेख केला जातो. पण कुपोषणामुळे महाराष्ट्रात आदिवासी क्षेत्रात अनेक बालक दगावतात, ही गोष्ट महाराष्ट्राच्यादृष्टीने धोकादायक आहे.

1) आदिवासी क्षेत्रातील कुपोषण:-

आदिवासी समाजात इतर समाजाच्या मानाने कुपोषणाची समस्या मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते, कारण आदिवासी समाज प्रगत समाजापासून डोंगर-दऱ्या, जंगलाच्या भागात राहत असल्यामुळे त्यांच्या मध्ये संतुलीत आहाराविषयी माहिती नसणे, शिवाय आदिवासी समाजातील शैक्षणिक मागासलेपणा गरीबीमुळे आदिवासींना आपल्या मुलभूत गरजासुद्धा भागवणे कठिण असते, शरिराच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेली जीवनसत्त्वे, उष्मांक आणि इतर पोषणघटक त्यांना आहारातून घेणे शक्य नसते. त्यामुळे या समाजात कुपोषणाची समस्या निर्माण होते. एकविसाव्या शतकातील प्रगतीच्या काळात कुपोषणाने आदिवासी मुलांचा बळी जावा, ही गोष्ट आपल्या समाजाच्या दृष्टीने लांछनास्पद आहे.

2) आरोग्य विषयक सुविधा नसणे:-

आदिवासी समाजातील लोक मुळातच शहरी भागापासून दूर राहतात. त्यामुळे त्यांना आरोग्य विषयक सुविधांची माहिती मिळत नाही. त्या भागात शासनाने दवाखाने बांधले, पण त्या भागात उच्च शिक्षित डॉक्टरांचा अभाव आहे. उच्च शिक्षित लोक या भागात जाण्यास तयार नसतात. सरकारने सुरु केलेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बरेचदा औषधेसुध्दा उपलब्ध होत नाहीत. शहरासारख्या भागात जावून औषधोपचार करण्याची ऐपत आदिवासींची नसते.

3) बेरोजगारी:-

आदिवासी क्षेत्रातील समाज अशिक्षित असल्यामुळे तसेच आपले मूळ गाव सोडून जाण्याची मानसिकता नसल्यामुळे हाताशी काम नसणे तसेच उत्पन्नाचे परंपरागत साधनांव्यतिरिक्त इतर रोजगार नसल्यामुळे स्वाभाविकरितेने समाज मागासलेला असणे व त्यामुळे बेरोजगारी ही सुध्दा या समाजातील मुख्यत्वे महत्वाचे कारण आहे. त्यामुळे उदरनिर्वाहाकरिता क्षेत्रातच अथवा गावातच मिळेल ते परंपरागत चालत असलेले उद्योग अथवा कामधंदा चालवित असतात, किंबहुना त्यामुळे आजच्या अर्थकारणाच्या जगात टिकाव धरणे कठिण होत चालले आहे, त्यामुळेसुध्दा समाज कुटूंबाचा पोट भरण्याकरिता सक्षम नाही.

4) सकस अन्नाचा अभाव:-

अन्न ही मानवाची मुलभूत गरज आहे, त्याचबरोबर कोणत्याही कल्याणकारी राज्यात अन्न ही मानवाची असणारी मुलभूत गरज तेथील सरकारची जबाबदारी आहे. आज जगात विशेषतः विकसनशील देशात अर्धपोटी भरपूर सकस अन्न न मिळाल्यामुळे शारिरीकदृष्ट्या कमकुवत रोगप्रतिबंधक शक्तीने घटलेले अंधत्व आलेले लोक मोठ्या प्रमाणात आहेत. भारतातही अनेक लोक दरिद्र गरिबीत जिवन जगणारे आहेत. त्यामध्ये ग्रामिण आदिवासी समुदाय शहरातील झोपडपट्टीत राहणारे व फुटपाथवर राहणाऱ्या लोकांना कुठे सकस अन्न

उपलब्ध होतांना दिसत नाही.

5) आदिवासी समाजातील अंधश्रध्दा:-

शिक्षणापासून वर्षानुवर्षे मागे असलेल्या आदिवासी समाजामध्ये अंधश्रध्दा ही समस्या आहे, या समस्येमुळे काही आई तान्ह्या मुलांना अंगावर पाजत नाही, तसेच गर्भवती स्त्रियांना जेवनाबद्दल अनेक गैरसमज आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यात तर माळिया, गोंड जमातीमध्ये गाईचे किंवा म्हशीचे दुध काढणे चुकीचे समजले जाते, ते दुध काढून पिणाऱ्यांना बाधा होते, अशी अंधश्रध्दा आहे, अशा गैरसमजुतीमुळे लहान बालक पोषक अशा दुध या आहारापासून वंचित राहतात व ते कुपोषित बनतात.

गोंदिया जिल्ह्यातील कुपोषित बालक-

गोंदिया जिल्हा आदिवासी जिल्हा आहे. गोंदिया जिल्ह्यामध्ये आदिवासींची लोकसंख्या 16.70: एवढी आहे, जिल्ह्यात कुपोषणात वाढ झाली नसली तरी ग्रेड जवळची काही कुपोषित बालके या जिल्ह्यात आहेत. (1236)

गडचिरोली जिल्ह्यातील कुपोषित बालक-

गडचिरोली जिल्ह्यात आदिवासींची लोकसंख्या महाराष्ट्रांत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे, म्हणजे 38.00: एवढी आदिवासींची संख्या आहे. त्यामुळे या ठिकाणी अनेक प्रगतीसेवेच्या अभावी कुपोषित बालकांचा समावेश आहे, या जिल्ह्यातील कुपोषित बालकांची संख्या पाहून जिल्ह्यातील लोकप्रतिनिधी व अधिकारी सरकारी कर्मचाऱ्यांना अनेक कुपोषित बालकांना दत्तक घेतली होती, परंतु ते आता वान्यावर आहेत. तसेच काही वर्षापूर्वी प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रात कुपोषित बालकांसाठी 15 ते 20 दिवसांची खास उपचार शिबीरे घेण्यात आली होती. मात्र त्यानंतर या कुपोषित बालकांकडे दुर्लक्ष केले जात आहे.

शासकिय उपाययोजना:-

कोणतेही बालक या क्षेत्रात कुपोषित राहू नये म्हणून विविध शासकिय उपाययोजना सुरू करण्यात आल्या, त्यांना संपूर्ण आरोग्य सुविधा मिळाव्यात म्हणून केंद्र सरकारने राष्ट्रीय ग्रामिण आरोग्य अभियानाच्या माध्यमातून प्रचंड निधीची तरतूद केली आहे. हा आकडा दरवर्षीसाठी 110 कोटी ते 112 कोटी एवढा असतो, तसेच जननी सुरक्षा योजनेसाठी सार्वजनिक आरोग्य खात्याला 2259 लाखांचा निधी दिला जातो, हा आकडा आरोग्य सेवेसाठी तर दिला जातो पण त्याबरोबर अ) अंगणवाडी, ब) पाळा स्वयंसेविका, क) दाई प्रशिक्षण, ड) आशा कार्यकर्ते, इ) गट प्रवृत्तिका यांची सुध्दा मोठ्या संख्येने नेमणूक करण्यात आली.

निष्कर्ष:-

- 1) या भागातील आदिवासींच्या संतुलीत आहाराविषयीचे गैरसमज दूर करावे, हा आहार खर्च नाही या संदर्भात जागृती करणे आवश्यक आहे.
- 2) कुपोषण निर्मुलन अभियानाला सामाजिक चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे, ही एक सामाजिक समस्या आहे. ती सोडविण्यासाठी व्यापक उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
- 3) गर्भवती स्त्रियांचे जेवणाबद्दल असणारे गैरसमज

दूर करावे, अंगावर बाळाला पाजणे गरजेचे आहे, हे समजावून सांगितले गेले पाहिजे.

- 4) या भागातील लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यावर भर द्यावा. शैक्षणिक पातळी उंचवावी, या परिसरातील दवाखाने, आरोग्य केंद्रातील स्थितीवर विशेष लक्ष द्यावे, प्रशासनातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी या भागात राहतील, अशा शासकिय सवलती व पगार त्यांना द्यावा. त्यांचेवर विशेष निर्बंध ठेवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

- 1) मानवी हक्क : प्रा. व्ही.बी.पाटील, के सागर पब्लिकेशन पुणे 2009
- 2) मानवी अधिकार व : प्रा. भिमराव काळे, माहितीचा अधिकार, साईनाथ प्रकाशन नागपूर